

मराठी कथा वाङ्.मयाचा इतिहास - एक सिंहावलोकन

प्रा.रोशन शंकर भोवते, मराठी विभाग, स्व.निर्धन पाटील वाघाये कला व विज्ञान महाविद्यालय,
मुमुमाडी, ता-लाखनी, जि.भंडारा

सारांश

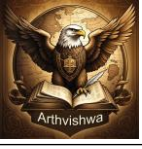
कोणत्याही भाषेत सुरुवातीच्या काळात कथा वाङ्.मयाला जास्त बहर आलेला दिसतो. कथेचा प्राचीन कथा, मध्ययुगीन कहाणी, लघुकथापुर्व गोष्ट, नवकथा असा उत्क्रांती मार्ग आहे. मराठी लघुकथा आजकाल झपाट्याने लोकप्रिय होत आहे. काळाची वाढती गरज लक्षात घेऊन कांदबरीच्या तुलनेने लहान असणारा हा लघुवाङ्.मय प्रकार लोकांना जास्त सोईस्कर व जवळचा वाटत आहे. म्हणून दा. वि. कुलकर्णी म्हणतात, “कथा हे समग्र वाङ्.मयाचे सर्वाधिक स्वाभाविक असे स्वरूप आहे व त्यामुळे ते स्वयंभू, आकर्षक आणि सुंदर रूप आहे.” मराठी कथेच्या उगमाकडे जात असताना सर्वप्रथम अलिखित स्वरूपातील मराठी लोककथेचा विचार करावा लागतो. कथा - किर्तन, पुराणातील आख्यायिका याही लोककथाच. या कथांकडून लिखित वाङ्.मयाकडे वळत असताना महानुभावीय लेखकाच्या कथेकडे वळावे लागते. लीळाचरित्रात श्रीचक्रधर स्वामींच्या जीवनातील काही प्रसंग कथारूपाने आले आहेत. चक्रधर स्वामींनी महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान सांगताना दिलेले दृष्टांत म्हणजे एकेक छोटी गोष्टच आहे. परंतु मराठीतील स्वतंत्र कथारचनेचा हेतू मनात धरून लिहिलेला मराठीतील पहिला कथाग्रंथ म्हणजे ‘वैजनाथ कलानिधी’ हा होय. त्याबरोबरच बेताळ पंचविशी व विक्रम बत्तिशी यासारखे ग्रंथ मराठीमध्ये लिहिले गेले. त्यानंतर कथेने बखरीचेच स्वरूप धारण केलेले दिसते. प्रस्तुत शोध पत्रात मराठी कथा वाङ्.मयाचा इतिहास व त्याचे स्वरूप यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे.

सूचक शब्द : प्राचीन कथा, नवकथा, लघुवाङ्.मय, लोककथा

प्रस्तावना:

इंग्रज भारतात आले व मुद्रणकलेचा भारतात जन्म झाला. तेव्हापासून मराठी कथावाङ्.मयाला बहर आला. खरी मराठी लघुकथा करमणुक पासून सुरु झाली. त्यापूर्वीच्या गोष्टी या भाषांतरित अनुकरणात्मक व अद्भुतरम्य अशा होत्या. इंग्रजांच्या इथल्या आगमनानंतरच, मुद्रणकलेच्या आगमनानंतरच महाराष्ट्रात मराठी गद्याचा विकास झालेला आहे, असे दिसते. मराठीच्या विकासात इंग्रजीची अशी मदत झाल्याने तत्कालिन साहित्यावरही काही पाश्चात्य संस्कार होणे साहजिकच

होते. त्याचाच परिणाम, म्हणून अव्वल इंग्रजीच्या काळात ज्या कथा उदयाला आल्या त्या प्रथमतः भाषांतरित, रूपांतरित, अनुवादित अशा प्रकारे होत्या. त्यांचे स्वरूप बोधपर होते. बोधासाठी कथा हे इतके ठसले होत की, लिखाणातून बोध झालाच पाहिजे या भावनेतून खूप साहित्य निर्माण झालेले होते. स.क.छत्रे यांनी बर्किन्सच्या मूळ फेरंच ग्रंथाचा जो ‘चिल्ड्रेन्स फेरड’ हा इंग्रजी अनुवाद आहे त्यावरून ‘बालमित्र भाग-1’ प्रकाशित केला. त्यानंतर ‘ताराचंद दत्त’ यांच्या ‘बोधकथा’ म्हणून अनुवादही स. का. छत्रे यांनी केला. एकुणच बोधकथांचा प्रभाव

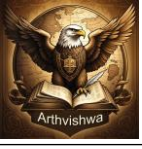

मोठ्याच प्रमाणावर दिसून येतो. लोकांनीही अशा प्रकारच्या ‘बोधपर’ साहित्याला डोक्यावर घेतले. तत्कालिन बोधकथांना प्राप्त या उदंड प्रतिसादाचे वर्णन म. ना. अदवंत या अनुवादांना लोकप्रियतेमुळे मुलांकरिता नीतिबोध कथांची एकच लाट मराठीत उसळली असे करतात. अर्थात हे पण खरेच की मराठीला ‘सुगीचे दिवस’ यावेत त्याप्रमाणे मराठी कथासाहित्य बहरू लागले. मराठीची अवनतावस्था जाऊन तिला उन्न्तावस्था येऊ लागली ही बाब समाधान देणारीच म्हणायला हवी. दुसऱ्या महायुद्धानंतर एकूण समाज जीवनात अनेक स्थित्यंतरे झाली. आजवर मानलेली सर्व मूल्ये पायदळी तुडविली जाऊ लागली. साहित्याच्या प्रयोजनाचा प्रश्न नव्याने उभा राहिला. मराठी साहित्यातही नवविचारांचे वारे वाहू लागले. लेखनाचे निकष तपासले गेले. नव्या आशयाचे व अभिव्यक्तीचे अंकूर उगवू लागले. मराठी कथा नवे स्वरूप धारण करू लागली. ती मधून जीवनाचे अधिक वास्तव, सूक्ष्म, विविध पातळ्यांवरून व भूमिकेवरून दर्शन घडू लागले. ती माणसाच्या अंतर्मनाचा वेध घेऊ लागली. कथानकाची ठीव बंधने संपून कथा अधिक स्वैर व लवचिक झाली. थोडक्यात आशय व अभिव्यक्ती या दोन्ही बाबतीत तिने आमूलाग्र बदल घडवून आणला. या लघुकथेचा जाणीवपूर्वक पुरस्कार ‘सत्यकथा’; ‘अभिरूची’ या मासिकांनी केला म्हणून या कालखंडाला ‘सत्यकथा’ अभिरूची’ कालखंड असे म्हटले जाते. सारांश, ‘1945 च्या सुमारास मराठी कथेत नवतेचे प्रवर्तन झाले. या कालखंडात प्रारंभी वामन चोरघडे,

कुसुमावती देशपांडे, बी रघुनाथ इ. लेखकांनी मराठी कथेला आकृतीसौंदर्याच्या रिंगणातून बाहेर काढून नवे वळण लावण्याचे कार्य केले. कुसुमावती देशपांडे यांनी मोजके पण मार्मिक कथा लेखन केले आहे. ‘कुसुमावतींनी मराठी कथेला काव्यमयतेचे एक नवीन लेणे प्राप्त करून दिले’, असे प्रा. वा. वि. कुलकर्णी म्हणतात ते त्यांच्या कथेतील काव्यमयतेमुळेच त्यांच्या कथेत जशी काव्यात्मकता आहे, तसेच सामाजिकता, नेटकेपणा व अंतर्मुखता हेही गुणधर्म त्यात आहेत. त्या जीवनाकडे, त्यातील सुख-दुःखाकडे, स्त्री-समस्येकडे सूजाण दृष्टीने पाहतात. चिंतनशीलता हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा स्थायीभाव आहे. ते चिंतन कधी लघुकथेच्या रूपाने, कधी भावचित रूपाने, कधी रूपकथेतून तर कधी व्यक्तिचित्राद्वारे व्यक्त होते. त्यांच्या कथातून होणारे जीवनदर्शन हे विविध स्तरांवरील आहे. त्या त्या पात्रांची सुख-दुःखे, भावभावना रंगविताना त्यांच्या वृत्ती फुलांहुनही मृदु होते. सारांश, वामन चोरघडे व कुसुमावती देशपांडे यांनी एका परीने नवकथेची पूर्वतयारी केली असे म्हणता येईल.

भाषांतर युग:

ब्रिटिश राजसत्तेचा भारतात अंमल बसविण्याचा 1800 ते 1885 हा काळ याप्रमाणे ‘भाषांतरयुग’ म्हणून ओळखला जावा असाच होता. मराठी कथेचा पूर्वतिहास भाषांतराने भारलेला आहे. म्हणूनच ‘खरी मराठी कथा 1890 पासून म्हणजे ‘करमणूकी’ च्या जन्मापासून सुरू झाली असे मानले जाते. त्यापूर्वी सत्तर वर्षे ज्या

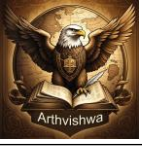

कथा लिहिल्या गेल्या त्यांचे स्वरूप बहुतांशी भाषांतरित, अनुकरणात्मक व अदभुतरम्य असे होते.”असे या युगाचे वर्णन म.ना. अद्वंत करतात. ब्रिटिश राजवटीचे हे परिणाम होणे अपरिहार्य होते. पेशवाईच्या अस्तानंतर, पेशवाईतील अंदाधुंद कारभाराने भरडली गेलेली जनता गतानुगतिक, अवनत जिणे जगत होती. नवशिक्षण घेऊन जाणिवांचे क्षितिज विस्तारलेला त्यावेळचा नवशिक्षित समाज सामाजिक परिस्थिती बघून खंतावत होता. रूढी, परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धा यात लिडबिडलेला समाज पाहून, समाजातील भटभिक्षुकांचे वाढते प्रस्थ, होमहवने, दानदक्षिणा, अनुष्ठाने हे पाहून नवशिक्षित पिढी वैतागून जात होती. अशा पिढीला ब्रिटिशांचे इथले आगमन, त्यांनी सुरू केलेल्या सुधारणा यांनी दिलासा लाभला. ब्रिटिश राजवट त्यांना ‘यक्षिणीची कांडी’ वाटली. आंग्लविदयेचे शिक्षण घेऊन शिक्षित झालेली पहिली सुशिक्षित पिढी या ब्रिटिशांच्या कार्याने दिपून गेली. या ब्रिटिशांच्या कार्याविषयी इंदुमती शेवडे म्हणतात कि इंग्रज सरकारचे शिक्षण व मराठी भाषाविषयक प्रयत्न अपूर्व म्हणावे लागतील. भाषेच्या, शिक्षणाच्या कामाबरोबरच पाश्चात्यांनी इथे समाजसुधारणेचे कामही हाती घेतले. अज्ञान, रूढीप्रियता आणि त्यातून येणारे आचार विचार यांनी तत्कालिन समाजाला मागासलेपण आले होते. यातूनच सतीची चाल, बालविवाह, विधवा विवाहास विरोध यामध्ये समाजाला काही वावगे वाटत नव्हते. चूक वाटत नव्हती. या काळाचे, रूढीग्रस्त समाजजीवनाचे वर्णन ‘अरूणा ढेरे’

यांनी अतिशय रूढी आणि जीवनसत्वे, जुने आणि नवे, अविचार आणि विचार, विकृती आणि प्रकृती, अंधश्रद्धा आणि डोळस विश्वास असे केले होते. सार्वजनिक जीवनात इतका कोलाहल उठला होता की, माणसांचे डोळे संभ्रमाच्या धुळीने भरून गेले होते. योग्य आणि अयोग्य यांचा निर्णय करणे त्यांना अवघड होत होते. माणसे जुन्या परंपरेला घट्ट चिकटून स्वतःचे नुकसान प्राणपणाला लावून ओढवून घेत होती. माणसे चंडोल पिऊन व्यसनाधीन होऊन पडत होती. माणसे कलावंतिणीच्या नाचात रमत होती. माणसे प्लेगने आणि क्षयाने पटापट मरून जात होती. माणसे एक दोन महिन्यांच्या मुलींचे पाळण्यातच वाडःनिश्चय करीत होती. माणसे विधवांचे मुंडन करीत होती. त्यांना फसवीत होती. माणसे पाचसात वर्षांच्या बालविधवांच्या अवस्थेकडे पाहून अंधारात अश्रू ढाळीत होती आणि उजेडात त्यांना कठोर कष्ट आणि उपासमारीचे प्राक्तन बहाल करीत होती. माणसे पिंपळाची मुंज आणि मांजरीची षष्ठी मोठ्या वाजत गाजत साजरी करीत होती. मात्र ब्रिटिशांच्या येथील आगमनानंतर या सर्व परिस्थितीत बदल घडू लागले. बदलाची परिस्थिती येऊ लागली असे वाटू लागले. अनेक नव्या सुधारणा, अनेक नवी परिवर्तन आणि शिक्षण याने हा काळ उजळून निघाला.

नवा मनू:

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर शिक्षण घेऊन सुधारू लागलेली पहिली पिढी तयार झाली. ‘नव्या मनू’ कडून शैक्षणिक वसा घेऊन, सामाजिक परिवर्तनाची दिक्षा घेऊन प्रगल्भ

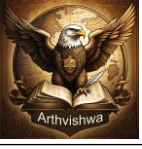
झालेली पहिली शिक्षित पिढी उदयाला आली. यातूनच सुधारकांची एक फळी तयार झाली. ही पिढी आपल्या समाजाची ही रूढीग्रस्तता पाहून कासाविस होत होती. माणसाला माणसाप्रमाणे सुद्धा जगणं नाकारणारी ही अंध रूढीप्रियता, परंपरांच्या आचरट कर्मकांडात लिडबिडणारी माणसे, या माणसानीच समाजाला दुर्दशेच्या खाईत लोटले आहे याची जाणीव या सुधारकांना होऊ लागली. आणि आपल्या समाजाला यातून बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न चालू केले. याचेच फलित म्हणजे सतीबंदी, बालविवाह, पुनर्विवाह, केशवपन या सारख्या ‘स्त्री’ शी निगडीत ‘स्त्री’ च्या अवनतावस्था असलेल्या रूढीविषयी, प्रश्नाविषयी उहापोह सुरू झाला. ‘धर्म आणि स्त्री’ या दोन गोष्टींची अयोग्य सांगड घातल्यानेच, ‘स्त्री’ ची प्रत्येक गोष्ट धर्माशी निगडीत केल्याने अनेक समस्या निर्माण होत होत्या त्याची चर्चा सुरू झाली. धर्माच्या हातातील बाहुले असलेले धर्ममार्तंड ‘स्त्री’ वर अनन्वित अत्याचार करत होते. स्त्रीच्या जगण्याचे दोर समाजात पुरुषाच्या हाती होते. स्त्री स्वतःचा विचारच करू शकत नव्हती. त्यामुळे बराच काळपर्यंत स्त्रीचा विचार तत्कालिन धर्ममार्तंडांनी स्वतःच्या सोयीनुसार केला. धर्माच्या नावाखाली स्त्रीला पुरती जेरबंद केली होती. अशा स्त्रीची वेदना समाजसुधारकांना तिब्रतेने जाणवली, अतिरेकी रूढींचा काचणारा फास स्त्रीला किती वेदनादायक ठरतो आहे हे सुधारकांना जाणवत होते. असा समाज बदलण्यासाठी सुधारकांनी सुधारणेचे व्रत घेतले. आणि नव्या महाराष्ट्राची निर्मिती झाली.

ताराबाई शिंदे:-

म. फूले यांचे स्त्री शिक्षण, समाज सुधारणा, स्त्रीदास्यविमोचन, त्याचवेळी एकवेळचे एक अग्नीफुल म्हणजे ताराबाई शिंदे. म. फुल्यांच्या विचारातून प्रेरणा घेऊन, त्यांचेच सडेतोड विचार अंगात मुरवून ताराबाईंनी एक पुस्तक लिहिले. त्याचे नाव ‘स्त्री पुरुष तुलना’ या पुस्तकातील ताराबाईंचे जहाल विचार ऐकून, वाचून आपण तोंडात बोट घालतो. म.फुल्यांनी समाजाला आत्मभान यावे म्हणून जे प्रयत्न केले. स्त्री पुरुष समानता, स्त्री पुरुष संबंध याविषयी त्यांनी जी परखड मते सतत मांडली त्यांच्याच प्रभावातून ताराबाई हे प्रसिध्द झाले. ताराबाई शिंदे यांचे विचार अतिशय परखड आहेत. उच्चवर्णीयांच्या तुलनेत शिक्षणात मागास समाजातील स्त्रीलाही सामाजिक विषमतेची होणारी दाहक जाणीव त्यांच्या पुस्तकात शब्दाशब्दातून जाणवते. घर हे स्त्रीचे कार्यक्षेत्र असे पुरुष वर्चस्व मानते. मात्र तिथेतरी तिला हक्क आहे का ? ताराबाईंचा पती पत्नी नात्याविषयीही दृष्टिकोन वेगळा आहे. ताराबाई या तत्कालिन समाजसुधारकाच्या ही थोड्या पुढेच होत्या हे त्यांचे पुस्तक वाचले की जाणवते आणि त्याच बरोबर त्यांनी विचारत घेतलेले मुद्दे, स्त्री पुरुष समानता याविषयी त्यांचे मते ही आताच्या स्त्री विषयी जाणिवातूनच आलेली आहेत का? असा विचार केल्याशिवाय राहत नाही.

मन्वंतराचे युग :

म्हणजेच इ.स.1800 ते 1885 हा एकूण काळ मन्वंतराचा होता. समाज

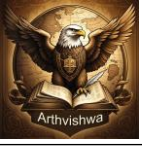

खडबडून जावा असे अनेक धक्के या काळाने तत्कालिन समाजाला दिले. अनेक बदल अनेक परिवर्तने, अनेक स्थित्यंतरे, पूर्वापार गोष्टींचा विरोध या कालखंडाने घडवून आणले. शिक्षणाने येणारे सामाजिक भान, येणारी प्रगल्भता, समृद्ध झालेल्या जाणिवा या सर्वांचा थक्क करणारा प्रभाव या कालखंडावर आहे. ‘काला अक्षर भैस बराबर’, असा अंधारयुगातील अज्ञानीपणा ते कथा कांदबरी, पत्रकारिता, नाटक काव्य या सर्वांचाच आदय आविष्कार या कालखंडातच झालेला दिसून येतो. पूर्वार्धातील भाषांतरीत साहित्य शालेयपयोगी नीतिबोध करणारे लिखाण हे वाङ्मयाचे प्राथमिक रूप बदलले. इ.स.1874 पासून हरिभाऊ आपटे यांचा पासून कथा वाङ्मयाची जाणिवपुर्वक सुरुवात झालेली दिसते. निबंधमालेच्या जन्माने पुढील कालखंडाचे सुतोवाच केले इ.स.1886 मध्ये मनोरंजन, निबंधचंद्रीका या मासिकातून हरिभाऊंची साहित्यसाधना सुरू झाली आणि परिवर्तनाचा काळ सुरू झाला. इ.स.1875 ते इ.स.1885 या काळात प्रसिद्ध झालेल्या मराठी वाङ्मयाचे जेव्हा आपण विहंगमावलोकन करू लागतो तेव्हा हे धोरण त्यातही कार्यक्षम झालेले आपणास आढळून येते.

मनोरंजन कालखंड (1915-1925):

मराठी कथेला अद्भुताच्या आणि अवास्तवतेच्या पकडीतून सोडवून वास्तवसृष्टीत आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य ‘करमणूक’ नियतकालिकातील हरिभाऊंच्या ‘स्फुट गोष्टी’ नी केले. म्हणूनच वा. ल. कूलकर्णी म्हणतात त्याचप्रमाणे ‘हरिभाऊपूर्व कालखंडापर्यंत मराठी कथेने आपला

कथासंसार उभारण्याचा प्रयत्न केला होता, परंतु खऱ्या अर्थाने कथासृष्टीचे आद्यप्रवर्तक म्हणून हरिभाऊ आपट्यांचा उल्लेख करावा लागतो.’ हरिभाऊंच्या गोष्टीचे प्रधान अंग म्हणजे तिचे कौटुंबिक जीवन. पांढरपेशा समाजाची सुखदुःखे, त्याच्या भावभावना त्यांनी जिवंत रंगवल्या आहेत. त्याच्या कथा घटनाप्रधान असून कथेतील कुतूहल शेवटपर्यंत ठेवण्यात ते यशस्वी झाले आहेत. त्याच्या कथांतील पात्रे बहुतेक पांढरपेशा वर्गातील असतात. त्यामुळे त्याच्या आशा-आकांशा, विचार-विकार यांचे दर्शन त्या कथेतून घडते. क्वचित वेळी ‘काळ तर मोठा कठीण आला’ सारख्या कथेतून स्त्री शिक्षण, विधवा-विवाह, बालविवाहाची अनिष्टता केशवपनाच्या ज्वलंत चालीतील कुररता इ तत्कालिन सामाजिक प्रश्नांचे दर्शन घडते. म्हणूनच ‘हरिभाऊंनी अर्वाचीन मराठी कथेचा पाया घातला’ असे इंदुमती शेवडे म्हणतात, तर भालचंद्र फडके यांच्यामते हरिभाऊ हे मराठी कथेचे जनक ठरतात. आणि ‘लघुकथेच्या आकृतीबंधाच्या संदर्भात मराठीत हरिभाऊ आपटे यांचेच नाव प्रथम घ्यावे लागते’ असे मधू कुलकर्णी म्हणतात. हरिभाऊंनी जन्म देऊन रांगत्या केलेल्या कथेला ‘मनोरंजन’ ने उभी केली, तिला रंगरूप व आकार दिला. या काळात वाचक वर्गाची झपाट्याने वाढ होऊ लागल्यामुळे परदेशीय परंपरांतीय भाषातील साहित्य मराठीत येऊ लागले. कथेची पुर्वदृष्टी बदलून कथा खर्या अर्थाने लघूकथा होऊ लागली. या कालखंडातील वि. सी. गुर्जर हे मराठी कथा अधिक लोकप्रिय करणारे व मराठी

कथेला वळण लावणारे एक नामांकित कथाकार होते. त्याच्या कथा अनुवादित असल्या तरी त्यांना त्यांनी चढवलेल्या मराठी साजामुळे त्या कथांना परकेपणाचा वासही येत नाही त्यामुळे गुर्जरांच्या अनुवादित कथांना रूपांतरीत असे म्हणण्याऐवजी त्या कथांची कल्पना परकी आहे एवढेच म्हणणे योग्य होईल.

समारोप:

हरिभाऊ गुर्जर यांनी मराठी कथेला बोट धरून पुढे नेले पण दिवाकरांनी तिला स्वतंत्र आकार, स्वतंत्र आशय व स्वतंत्र व्यक्तिमत्व देऊन स्वतःच्या पायावर उभे केले, म्हणून भालचंद्र फडके म्हणतात, ‘दिवाकर कृष्णांची कथा भरात आलेल्या पोफळी सारखी आहे, पिकलेल्या फणसासारखी दरवळणारी आहे यांत शंकाच नाही म्हणून तर त्यांना नव्या पद्धतीने गोष्टी लिहिणारे पहिले कथाकार म्हटले आहे’. त्याच्या नायिका अत्यंत हळव्या मनाच्या आणि भावनाप्रधान, व्यवहारी जगाच्या टीकेला तोंड न देण्याऱ्या, आत्मसमर्पण व चटका लावणाऱ्या आहेत. मराठी लघुकथेला नावारूपाला आणण्याचे कार्य प्रा.फडके व खांडेकर यांनी केले, म्हणूनच या कालखंडाला ‘फडके-खांडेकर’ कालखंड म्हणतात. प्रा. ना. सी. फडके यांची कथा तंत्रशुद्धता, रेखीवता, दिलदारपणा व सफाईदार भाषा रचना इ.गुणांनी नटलेली आहे. लघुकथेची सुरुवात

आकर्षक, शेवट परिणामकारक व मध्ये गुतागुंत, निरगाठ व उकल यांनी उत्कंठावर्धक ही लघुकथेची मूलभूत तत्वे त्याच्या कथेत तंतोतंत आहेत. वि. स. खांडेकर हे या कालखंडातील दुसरे मानकरी ठरतात लघुकथाकारांत सर्वात अधिक लोकप्रियता त्यांना मिळालेली असल्यामुळे ‘लघुकथा सृष्टीचे अनभिषिक्त सम्राट’ असा त्यांचा गौरव केला गेला आहे. याच कालखंडात ना.ह. आपटे, काशीबाई कानेटकर, गिरजाबाई केळकर, आनंदीबाई शिर्के इ.प्रमुख लेखक होते ज्यांनी मराठी कथा वाङ्मयाला अजरामर केले.

संदर्भ सूची:

- प्रा.दा.वि.कुलकर्णी: मराठी कथा:स्वरूप आणि आस्वाद- स्वादयाय महाविद्यालय प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती, जून 1976
- अदवंत म.ना. :मराठी लघुकथेचा इतिहास, निहारा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 1993
- अ.ना.देशपांडे: आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड-1, व्हीनस प्रकाशन, पुणे पहिली आवृत्ती-1954
- शेवडे इंदुमती :मराठी कथा उगम आणि विकास, सोमैया पब्लिकेशन, मुंबई, 1973,
- ढेरे अरुणा :विस्मृतिचित्रे, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, 2001